

Ольга Барвінок

***Проблема функціонування станових інституцій дворянства
південно-західних губерній Російської імперії
в кінці XIX – на початку XX ст.***

Розглядається проблема функціонування станових інституцій дворянства Південно-Західного краю після Січневого повстання 1863 – 1864 рр. Політико-правова реальність Російської імперії на рубежі XIX – поч. XX ст. поставила станові привілеї місцевого шляхетства/дворянства в неоднозначне становище. Дворянство було вимушене враховувати нові порядки самодержавної влади, але при цьому статус дворянської опіки залишався незмінним.

Ключові слова: *Російська імперія, південно-західні губернії, шляхта, дворянство, дворянські вибори, предводителі дворянства, дворянські опіки.*

Остання третина XIX – початок XX ст. стала для дворянства Південно-Західного краю справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському і корпоративному. Самодержавна влада, запобігаючи виступам місцевого дворянства, змінила вектор політики в русло обмежень дворянських прав. Укази, які видавалися у даний період, забороняли, зокрема, проведення дворянських зібрань і виборів у південно-західних губерніях. Станові привілеї місцевого шляхетства/дворянства опинилися в неоднозначному становищі.

Дореволюційні дослідники історії привілейованого стану Російської імперії основну увагу приділяли майновому та правовому становищу дворянства як головної соціальної опори самодержавства, вивчали зміни законодавства, які впливали на взаємозв'язки верховної влади і місцевого

дворянства¹. Його складну соціальну структуру та функціонування органів станового самоврядування у період політичної кризи кінця XIX – поч. XX ст. вивчали історики радянського часу, критикуючи малоефективність царського режиму та внутрішню політику уряду взагалі, намагаючись знайти пояснення збільшеному адміністративному апарату та ускладненню функцій місцевої влади². Питання особливостей управління окраїнних губерній розглядається у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків, які без ідеологічних упереджень на основі статистично-аналітичного підходу вивчають проблеми шляхетсько-дворянського стану інкорпорованих Російською імперією земель у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному аспектах³.

Метою статті є спроба виділити проблеми відновлення функціонування корпоративних інституцій дворянства у Південно-Західному краї на рубежі XIX – XX ст. Вивчення процесу чергового обмеження привілеїв місцевого дворянства після Січневого повстання, а саме виборів дворянства та діяльності на рівні губерній інших станових корпоративних організацій, які виступали представництвами самодержавної влади в регіоні є завданнями статті.

1 Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения [Текст] / И. С. Аксаков. – Т.3. – СПб., 1900. – 570 с.; Лелива. Русско-польские отношения. Очерк [Текст] / Лелива. – Лейпциг, 1895.; Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров [Текст] / С. М. Середонин. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – 358 с.; Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902 [Текст] / Н. И. Вуич. – СПб., 1902. – 127 с.; Плансон А. А. О дворянстве в России [Текст] / А. А. Плансон. – СПб., 1893. – 103 с.

2 Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. [Текст] / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.; Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. Состав, численность, корпоративная организация [Текст] / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.; Корелин А. П. Институт предводителей дворянства [Текст] / А. П. Корелин // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.; Корелин А. П. Российское дворянство и его сословная организация (1861-1904 гг.) [Текст] / А. П. Корелин // История СССР. – 1971. – №5. – С.56-81.; Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. [Текст] / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

3 Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России [Текст] / С. Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах [Текст] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.; Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.) [Текст] / В. С. Дякин. – СПб.: ЛИСС, 1998. – 263 с.; Западные окраины Российской империи [Текст] / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.; Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) [Текст] / А. И. Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – 260с.; Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд [Текст] / В. Шандра. – К., 1998. – 75 с.; Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. [Текст] / В. Шандра. – К., 2005. – 427 с.

Південно-Західний край був специфічним регіоном Російської губернії за етнічним складом населення. Число представників дворянства польського походження переважало над російськими. Повстання 1863 – 1864 рр. не пройшло безслідно для привілейованого стану Царства Польського та західних губерній у правовому, економічному та культурному аспектах. Скорочення кількості місцевих дворян польського походження, які забезпечували діяльність органів державного управління та станового самоврядування в регіоні відчутно призупинилось завдяки лояльності у стосунках з місцевою елітою уряду Олександра II на кінець 1860-х рр. Так, у 1861 р. польська знать в західних губерніях складала понад 60%, а 1867 р. – до 47 % від усього привілейованого стану⁴.

Державний апарат повинен обслуговувати інтереси самодержавства в регіонах імперії, тому кількість російських чиновників на посадах у губернських та повітових органах влади після 1861 р. почала збільшуватись. Дворяни-поляки поступово витіснялися з владних структур на Правобережжі, оскільки на окремі виборні дворянським зібранням державні та станові посади призначалися російські офіцери. Чиновників та службовців польського походження в місцевій адміністрації правобережних губерній нараховувалось на кінець 1862 р. близько 2 тис.⁵ Аксаков І.С. стверджує, що в 60-х рр. XIX ст. поляків-чиновників у правобережних губерніях налічувалося до 1,5 тис. осіб – це були переважно мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники⁶. О.І. Міллер подає іншу кількість – 1,5 тис. осіб⁷.

Регіональна російська адміністрація послідовно усувала місцевих дворян-поляків від державної служби. Унаслідок розпорядження Другого Західного комітету (1862 – 1864 рр.) навесні 1864 р. у західних губерніях розпочався

4 Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. – М.: Наука, 1979. – С. 40.

5 Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895. – С. 39.; Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – С. 159.

6 Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения. – Т.3. – СПб., 1900. – С.186.

7 Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 143.

процес масових звільнень із громадських та державних посад дворян-поляків (римо-католиків) й одружених з особами польського походження⁸.

Благонадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти була під сумнівом у російської самодержавної влади, тому у південно-західних губерніях було дозволено призначати голів мирових з'їздів на виборні раніше посади повітових предводителів⁹. Так само й до складу дворянських опік у разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження генерал-губернатори західних губерній могли повноправно призначати потрібних чиновників¹⁰.

Збільшення російського впливу на Правобережжі продовжувало здійснюватись також і завдяки пільгам та привілеям місцевим чиновникам, які безперешкодно могли ставати поміщиками. Це закріплювалось указом від 1863 р. «Про збільшення утримання мирових посередників у губерніях західного краю, які призначалися не з місцевих дворян-поміщиків»¹¹. Російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ на 50% збільшувалося жалування та матеріальна винагорода від 1864 року¹². Генерал-губернатор О. П. Безак у своєму звіті за 1866 – 1867 рр. висловив побажання, що пільги місцевим російським чиновникам варто збільшити до такого рівня, як у Царстві Польському¹³.

У звіті київського генерал-губернатора за 1866 – 1867 рр. зазначено, що близько 500 чиновників-поляків залишилися на не головних губернських посадах. Це означало, що заміна польських дворян російськими проходила успішно¹⁴. Лише через кілька років, із 1876 р., дворяни польського походження

8 Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 569. – Арк.1.

9 Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ), 2 собрание. – СПб., 1871. – Т.4 2: 1867. – № 44110.

10 Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 45.

11 ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.38: 1863. – № 39935.

12 ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.: 39: 1863. – № 40656.

13 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 570. – Арк 68.

14 Там само. – Арк. 68 зв.

визнавались рівними з російськими дворянами при призначенні на державну службу. Така поступка для них була незначною з боку самодержавства, оскільки й надалі вони перебували в межах «Статуту про цивільну службу». Тобто тепер дворянин-поляк повинен був подати, як і раніше, докази свого шляхетного походження й свідчення від губернатора про благонадійність – своєрідний дозвіл для оформлення в чиновники¹⁵, оскільки польська етнічна приналежність, за переконанням влади, означала радикальну неблагонадійність. Усі заходи російської адміністрації позбавили польське дворянство, яке володіло необхідним майном та мало відповідну освіту, права брати участь у державно-громадському житті губернії.

У 1871 р. була введена нова судова інституція – мировий суд, обрання складу якого було обмеженим. Суддів призначав уряд, поляки не могли обіймати цю посаду. У губерніях ще не були запроваджені земства, оскільки влада не могла допустити, щоб місцеві дворяни отримали певні земські повноваження і функції¹⁶.

Становище дворянства не змінилося з приходом нового імператора Олександра III. Обмеження польських землеволодінь залишалось одним із методів інтеграції краю до складу імперії¹⁷. Попри заходи, спрямовані на збільшення російського землеволодіння, у правобережних губерніях станом на 1890 р. польське землеволодіння збільшилося кількісно, зокрема в Подільській губернії воно становило 1257 або 37,12%, найбільше було на Волині, а найменше – на Київщині¹⁸. Уряд наприкінці XIX ст. так само намагався шляхом обмеження польських землеволодінь ще й повністю витіснити поляків і з

15 Западные окраины Российской империи / Научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 211.

16 Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 143.

17 Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 322.

18 Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 61 – 62.

владних інституцій південно-західних губерній. Актуальним залишалось зростання кількості російських чиновників на державних посадах¹⁹.

У в 1890 р. губернатори Південно-Західного краю отримали секретне розпорядження про недопущення на державну службу осіб неросійського походження²⁰. Проте росіян, які бажали зайняти вакантні посади в місцевій російській адміністрації та в корпоративних організаціях, було недостатньо через низький рівень матеріальної зацікавленості. Це був вагомий прорахунок самодержавства в політиці усунення поляків від посад у західних губерніях. Тому в 1890 р. вийшло «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених губерніях, а також у губерніях західних та Царства Польського». Згідно з цим розпорядженням, російські чиновники отримували жалування в більшому обсязі, землі й маєтки – на пільгових умовах, додаткову матеріальну допомогу й привілеї, їм присвоювалися чини, а витрати на переселення й утримання забезпечувала держава²¹.

Майже 10 років російські чиновники та службовці користувалися наданими їм вигідними привілеями. Але, на думку київського генерал-губернатора Трепова Ф.Ф., на початку ХХ ст. привілеї свою ефективність втратили. Місцевих дворян російського походження для заміщення посад було достатньо, тому додаток до жалування можна було залишати тільки для новопризначених чиновників²². У 1911 р. вийшов указ «Про перегляд переваг по службі у віддалених місцевостях та у західних губерніях і Царстві Польському».

На рубежі ХІХ – ХХ ст. у Російській імперії становище привілейованого стану відчутно покращилось, оскільки політика Миколи ІІ зосереджувалась на одному з «головних завдань державного життя» – відродженні дворянства²³.

19 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 164. – 9 арк.

20 Там само. – Оп. 528. – Спр. 318. – Арк. 1.

21 Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенин А. С. История государственной службы в России XVIII – XIX века. – М., 1999. – С. 121.

22 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 767. – Арк. 1 – 2.

23 Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – С. 252.

Правобережне дворянство відчуло послаблення в репресивних діях уряду й налагодження співпраці влади зі знаттю. Так, у 1895 р. вийшов указ про відміну обов'язкового продажу ще не проданих маєтків учасників Січневого повстання 1863 р., а також у 1897 р. – про відміну введеного у 1863 р. відсоткового збору з нерухомих маєтків дворян польського походження в 9-ти західних губерніях²⁴.

Генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання щодо відновлення дворянських зібрань та виборів²⁵. У наступному звіті він наголосив на своїй ідеї, попри поширення судової реформи в регіоні²⁶. Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак це вирішувалося таким чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників²⁷.

Унаслідок таких нововведень із боку російської влади у Південно-Західному краї посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства в губернії був офіційно визнаною персоною після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства й в адміністративному управлінні також. Тобто, у результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання наділялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання²⁸. Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів у губернії: губернське в селянських справах присутствіє (комітет із поліпшення побуту селян, комісії

24 Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. – Спб., 1902. – С. 29.

25 ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 50. – Спр. 379. – 22 арк.

26 Там само. – Оп. 51. – Спр. 385. – Арк. 10 – 17.

27 ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1865. – Т. 37: 1862. – № 37992.

28 Корелин А. П. Институт предводителей дворянства // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.

взаємовигідного розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки зі звичною опікою над навчальними закладами, вони мали членство в засіданнях губернських присутствій із селянських, земських, міських справ²⁹. У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну як на той час посаду виключно дворяни російські, які до того ж ще й заохочувались – губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби³⁰. Крім цього, предводителі дворянства західних губерній отримували жалування³¹.

У пореформений період розширилися повноваження і повітового предводителя, який ставав не лише представником дворянства, а органом державної влади, виконуючи адміністративні розпорядження. Ця станова посада на рівні повіту передбачала представництво практично в усіх повітових комісіях як голови чи щонайменше її учасника: у повітових з'їздах мирових посередників, повітових присутствіях із селянських питань, військової повинності, на чолі дворянських опік, училищних рад³². Із 1867 р. повітові предводителі дворянства призначалися також із числа російських дворян, хоча бажаних було досить мало. Причини небажання дворян займати таку посаду цілком зрозумілі – відсутність матеріального заохочення до цієї посади і важливість справ власних маєтків. На кінець XIX ст. актуальною проблемою привілейованого стану стало відновлення своєрідного престижу дворянської

29 Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004. – С. 236.

30 ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб, 1866. – Т.38: 1863. – № 40180.

31 Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М., 2004. – 344 с. – С.226.

32 Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. – СПб., 1842, п.160-163.

служби на фоні проблеми стимулювання дворян до участі у корпоративному житті дворянства, навіть у вигляді штрафних санкцій до тих, хто відмовлявся³³.

Київський генерал-губернатор Безак О. П. наполіг на тому, щоб посади повітових предводителів дворянства поєднували мирові посередники, оскільки недопустимо призначати дворян польського походження на цю посаду навіть при гострій потребі у російських дворянах. У південно-західних губерніях головам мирових з'їздів, мировим посередникам, засідателям дворянських опік часто доводилось виконувати обов'язки повітових предводителів дворянства³⁴. До того ж, із 1911 р. – часу запровадження земств у правобережних губерніях – із дозволу міністра внутрішніх справ повітовий предводитель одночасно перебував на посаді голови земської установи свого повіту³⁵.

На початку ХХ ст. проблема призначення на посади виключно російських дворян була практично вирішена, хоча їх все одно було не достатньо на посадах предводителів³⁶. Дворяни польського походження могли займати посади повітових предводителів в разі доведення безсумнівної благонадійності кандидата, але це могла бути лише одна особа на губернію³⁷. У звіті генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова за 1909 – 1910 рр. зазначено, що на посади повітових предводителів дворянства часто влада призначала просто заможних дворян, не дивлячись на їх морально-професійні якості, а виходячи із витрат повітових предводителів, а також із того, що обов'язки виконувались на громадських засадах³⁸.

Заохочувальним стимулом займати посаду повітового предводителя для місцевого російського дворянства могло стати надання їм таких же чинів, як у предводителів великоросійських губерній, вважав київський генерал-губернатор

33 Плансон А. А. О дворянстве в России / А. А. Плансон. – СПб., 1893. – 103 с. – С. 18.

34 ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.627. – Спр. 499. – Арк. 3-5; Там само. – Оп. 640. – Спр. 151. – Арк. 5-7.

35 Там само. – Спр. 307. – Арк. 41.

36 Там само. – Оп. 527. – Спр. 20. – Арк. 16.; Там само. – Оп. 635. – Спр. 569. – Арк. 36.

37 Там само. – Оп. 635. – Спр. 679. – Арк. 6; Там само. – Оп. 707. – Спр. 42. – Арк. 45.

38 Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909 – 1910 гг. – С. 16.

Ігнат'єв О. П. Подільський губернський предводитель Балашов М. П. також звернув увагу на необхідність реформувати станові установи щодо підвищення класів чиновників, які мають нижчі класи та чини. Він аргументував тим, що від схвалення у 1835 р. штатів дворянського депутатського зібрання, канцелярій губернського та повітових предводителів дворянства й дворянських опік реформування в цій галузі не проводилось³⁹. Проте клас посади правобережних повітових предводителів дворянства не було підвищено до виходу указу 1902 р., за яким класи дворянських посад підвищувалися: предводителі – V, депутати дворянського депутатського зібрання – VI, секретарі – VII класів відповідно⁴⁰. Але ці заходи не збільшили кількості бажаючих займати станові посади⁴¹.

Повітові предводителі дворянства мали досить багато посадових обов'язків. Це призводило до того, що вони не встигали виконувати покладені на них доручення. У 1902 р. Особлива рада зі справ дворянства дала дозвіл на введення посади помічника повітового предводителя дворянства⁴². Але на південно-західні губернії таке розпорядження не розповсюджувалось. Однак подільські депутати домоглися у 1905 р. впровадження даної посади. Оскільки російських дворян у Подільській губернії числилось небагато, то місцеві дворяни польського походження змогли вже в наступному році стати помічниками окремих повітових предводителів дворянства⁴³.

Заборона губернських дворянських зібрань підвищила роль не менш важливої станової інституції – депутатського зібрання, яке відповідно також зазнало певних трансформацій у процедурі проведення, у своєму складі та повноваженнях. Основним видом діяльності депутатського зібрання залишався розгляд документів про дворянське походження і привілейованість родів. Але відтепер першочерговою державною функцією депутатського зібрання ставало

39 ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.625. – Спр. 402. – Арк. 1-4.

40 Там само. – Оп. 627. – Спр. 499. – Арк.4, 20.

41 Там само. – Оп. 641. – Спр. 119. – Арк.1 зв.

42 ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – №21641.

43 ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 251. – Арк. 4-6.

обговорення пропозицій від уряду. Із 1865 р. депутати збиралися в губернському місті лише у випадку накопичення невідкладних справ. Учасниками розгляду цих справ ставали разом із губернським предводителем дворянства й депутатами від повітів ще й усі повітові предводителі дворянства. Таке ситуативне розширення повноважень депутатських зібрань закріплювалось указом від 10 червня 1902 р. «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи»⁴⁴. Тобто депутатське зібрання отримало статус окремої дворянської інституції, яка була підзвітною виключно Сенату. Даному закону підлягали усі західні губернії⁴⁵.

Можна вважати тенденцією проблему комплектації складу губернських депутатських зібрань. Небажання займати посади депутатів зібрання було зумовлене відсутністю жалування на цій посаді, обов'язки якої повинні виконуватися на громадських засадах. Ніякі попередження і зауваження з боку вищої влади не змінювали ситуації із укомплектуванням депутатського зібрання. Депутати ігнорували засідання, не з'являючись там зовсім. Навіть спроба привабити російських дворян жалуванням у розмірі окладу засідателя повітових судів не дала бажаних результатів. Відповідно до запиту Міністерства внутрішніх справ у 1893 р. виявилось, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях посади повітових предводителів дворянства і депутатів зібрання залишалися вакантними⁴⁶. Право участі у депутатських зібраннях отримали повітові предводителі дворянства, що зробило проблему комплектації складу депутатських зібрань менш гострою тільки на початку ХХ ст.⁴⁷.

Важливою умовою повноцінного функціонування депутатських зібрань стало їх фінансове забезпечення⁴⁸. Наданих коштів було недостатньо для утримання канцелярій предводителів і депутатського зібрання, опалення дому

44 ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – № 21641.

45 ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.54. – Арк. 4, 20.

46 Там само. – Оп. 623. – Спр. 94. – Арк. 6.

47 Дворянский календарь на 1899 г. – СПб., 1899. – 103 с. – С. 88 с.; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год : [Сост. В.В. Филимонов]. – Каменец-Подольский, 1911. – С.25.

48 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 45. – Арк. 37.

зібрань, виплат жалувань. З такими скаргами предводителі губерній Південно-Західного краю часто зверталися до генерал-губернатора, оскільки виплата грошей на вказані вище потреби дуже часто затримувалася. Подільський і волинський предводителі дворянства пояснювали причини ухиляння дворян від посад та обов'язків невчасною виплатою і без того мізерного жалування при відсутності інших джерел прибутку не таких заможних дворян, як це було у першій половині XIX ст., коли участь у станово-корпоративних організаціях стала прерогативою найперше багатих землевласників, представників магнатських династій⁴⁹. Прохання повітових предводителів зокрема Подільської губернії у 1872 р. про збільшення утримання їх канцелярій отримували відмови Міністерства внутрішніх справ⁵⁰.

Проблема утримання канцелярій депутатських зібрань, предводителів та жалування службовцям не була остаточно вирішена навіть після введення у січні 1896 р. додаткового обов'язкового податку для місцевих дворян⁵¹. Тому губернські предводителі постійно зверталися до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збільшення витрат дворянам на власні господарчі потреби⁵².

Оскільки від 1867 р. кошти дворянства не були вже у розпорядженні губернського предводителя, то вони зберігалися в губернській казенній палаті. «Статут про земські повинності» не дозволяв предводителю дворянства і депутатському зібранню витратити кошти на власний розсуд⁵³. Витрати на потреби станових інституцій реєструвало депутатське зібрання, яке подавало і регулярні звіти про використання дворянських сум. Депутати мали право поповнювати дворянську касу за рахунок благодійних внесків, плати за свідоцтва про дворянство і укладання родовідної книги, відсотків від зберігання

49 Там само. – Оп. 48. – Спр. 257. – Арк. 1-2.

50 Там само. – Оп. 51. – Спр. 64. – Арк. 1-3.

51 Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – С. 71.

52 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 13. – Арк. 2, 13.

53 Там само. – Оп. 657. – Спр. 13. – Арк. 8, 13.

цінних паперів на рахунку зібрання. Зберігалися ці грошові надходження у казначействі. Тобто, наприкінці XIX ст. рух дворянських коштів повністю контролювався державою.

Дворянські зібрання постійно шукали джерела розширення своїх прибутків, а тому у 1883 р. вони отримали право володіння занедбаними або покинутими («выморочными») маєтками і капіталами, які за законом раніше відходили до казни. У 1902 р. уряд дозволив дворянам південно-західних губерній заповідати свої маєтки становій корпорації, а прибутки від оренди таких маєтків надходили вже до дворянської каси⁵⁴.

Однією із важливих дворянських інституцій, які безперервно функціонували впродовж XIX – на початку XX ст., залишалася дворянська опіка. Соціальні трансформації даного періоду практично ніяк не вплинули на напрямки діяльності повітових дворянських опік, але їх кількість на початку XX ст. все ж скоротилась з причини їхньої незадовільної роботи. Політичні умови для відновлення і тим більше для повноцінного функціонування дворянських зібрань в тому числі не були сприятливими для цього⁵⁵.

На рубежі століть уряд поступово почав скасовувати попередні заборони та обмеження щодо правобережного дворянства. Серйозним кроком став указ від 1 травня 1905 р. про відновлення діяльності дворянських зібрань – головної станової корпоративної інституції місцевої знаті⁵⁶. Стосовно дворян польського походження, то певні обмеження щодо них були чинними аж до краху самодержавної влади⁵⁷. Історик Корелін А. П. зазначив, що між дворянством російським і польським не було єдності до початку XX ст., а причиною він вважав саме обмеження прав дворян польського походження у дворянських зібраннях⁵⁸.

54 ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1886. – Т.3: 1886. – № 1546.

55 Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. / А. П. Корелин. – М., 1979. – С. 134.

56 ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1908. – Т.25: 1905. – № 26163.

57 Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – СПб. – С. 263.

Конфронтацію між дворянством і самодержавством мала б замінити співпраця. Але в силу обставин, що склалися впродовж 1863 – 1917 рр., бажаного не сталося. Навпаки, самодержавна влада змусила повітові та губернські станові інституції спершу вирішувати справи державні, а вже потім – станові дворянські. Більшість посад стали призначуваними, перевага надавалась дворянам російського походження. Це мало гарантувати забезпечення імперських інтересів у регіоні. Процес протистояння влади і польської шляхти, яка все ще володіла більшістю земель у регіоні, передував запровадженню виборних земств в регіоні, які формувалися не на становій (хоча були винятки), а на етнічній основі. Суттєвих трансформацій не зазнали лише дворянські опіки, кількість яких лише скоротилась. До кінця 1917 р. під контролем держави функціонували губернські та повітові предводителі дворянства як представники державної і станової влади в регіоні, дворянські опіки. Дворянські депутатські зібрання попри дозвіл 1905 р. поновити діяльність так і не продовжили свого функціонування у південно-західних губерніях та не відновилися через втрату, перш за все, інтересу дворян-поляків до станової діяльності. Дворянське зібрання в процесі постійних змін у суспільстві просто втрачало свою консолідуючу роль із двох основних причин: по-перше дворян не влаштовувала повна залежність дворянських зібрань від вказівок влади, по-друге – пасивність і без того малочисельної групи дворян російського походження в регіоні. Ці фактори унеможливлювали відновлення функціонування головної корпоративної інституції дворянства.

Отже, після Січневого повстання урядова політика посилилась у бік активізації інтеграційних процесів південно-західних губерній. Із відміною кріпацтва розпочався поступовий процес нівеляції станових відмінностей, а дискримінація дворян польського походження призвела до обмеження дворянських корпоративних прав взагалі, зменшивши роль саме дворянських депутатських зібрань. Репресивні заходи самодержавства щодо причетних до

58 Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М., 1979. – С. 47.

польського повстання поглибили й без того гостру проблему заповнення адміністративних посад у регіоні. Таким чином, в силу історичних обставин, що склалися на початку ХХ ст., дворянство як суспільна ланка трансформувалось, оскільки змінилась влада та її пріоритети, механізми управління. Хоча до часу падіння династії Романових на Київщині, Волині та Поділлі функціонували такі станові інституції самоврядування як губернський та повітові предводителі дворянства, дворянське зібрання та повітові дворянські опіки, але вони повністю контролювалися державою. Усі дворянські привілеї, в тому числі право корпоративної діяльності, були скасовані маніфестом 1917 р.

Список джерел та літератури

1. Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения [Текст] / И. С. Аксаков. – Т.3. – СПб., 1900. – 570 с.
2. Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенин А. С. История государственной службы в России XVIII – XIX века [Текст] / Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 230 с.
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России [Текст] / С. Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах [Текст] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
5. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909 – 1910 гг. – Б.м., б.д. – 24 с.
6. Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. [Текст] / Н. И. Вуич. – СПб., 1902. – 127 с.
7. Дворянский календарь на 1899 г. [Текст]. – СПб., 1899. – 103 с.
8. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало ХХ в.) [Текст] / В. С. Дякин. – СПб.: ЛИСС, 1998. – 263 с.
9. Западные окраины Российской империи [Текст] / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
10. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация [Текст] / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
11. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства [Текст] / А. П. Корелин // История СССР.– 1978. – № 3. – С. 32 – 36.; Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861 – 1904 гг.) / А.П. Корелин // История СССР. – 1971. – №5. – С.56-81.
12. Лелива. Русско-польские отношения. Очерк [Текст] / Лелива. – Лейпциг, 1895.
13. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. XIX в.) [Текст] / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

14. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год [Текст] / Сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – 296 с.
15. Плансон А. А. О дворянстве в России [Текст] / А. А. Плансон. – СПб., 1893. – 103 с.
16. Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ), 2 собрание. – СПб., 1865. – Т. 37: 1862. – № 37992.
17. ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.38: 1863. – № 39935; № 40180.
18. Там само. – СПб., 1866. – Т.: 39: 1863. – № 40656.
19. Там само. – СПб., 1871. – Т.42: 1867. – № 44110.
20. ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1886. – Т.3: 1886. – № 1546.
21. Там само. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – №21641.
22. Там само. – СПб., 1908. – Т.25: 1905. – № 26163.
23. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні [Текст] / С. Різниченко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 143.
24. Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях [Текст]. – СПб., 1842, п.160-163.
25. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров [Текст] / С. М. Середонин. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – 358 с.
26. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг.[Текст] / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 45. – 110 арк.
28. Там само. – Оп. 45. – Спр. 570. – Арк. 68 зв.
29. Там само. – Оп. 48. – Спр. 257. – 36 арк.
30. Там само. – Оп. 50. – Спр. 379. – 22 арк.
31. Там само. – Оп. 51. – Спр. 64. – 3 арк.
32. Там само. – Оп. 51. – Спр. 385.– 17 арк.
33. Там само. – Оп. 523. – Спр. 164. – 9 арк.
34. Там само. – Оп. 527. – Спр. 20. – 24 арк.
35. Там само. – Оп. 528. – Спр. 318. – 13 арк.
36. Там само. – Оп. 623. – Спр. 94. – 7 арк.
37. Там само. – Оп.625. – Спр. 402. – 4 арк.
38. Там само. – Оп. 627. – Спр. 499. – 86 арк.
39. Там само. – Оп.633. – Спр.54. – 20 арк.
40. Там само. – Оп. 635. – Спр. 251. – 9 арк.
41. Там само. – Оп. 635. – Спр. 569. – 52 арк.
42. Там само. – Оп. 635. – Спр. 679. – 16 арк.
43. Там само. – Оп. 639. – Спр. 767. – 8 арк.
44. Там само. – Оп. 640. – Спр. 151. – 37 арк.
45. Там само. – Оп. 640. – Спр. 307. – 106 арк.
46. Там само. – Оп. 641. – Спр. 119. – 18 арк.
47. Там само. – Оп. 657. – Спр. 13. – 15 арк.
48. Там само. – Оп. 707. – Спр. 42. – 148 арк.
49. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд [Текст] / В. Шандра. – К., 1998. – 75 с.
50. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. [Текст] / В. Шандра. – К., 2005. – 427 с.

1. Aksakov I. S. *Polskiy vopros i zapadno-russkoe delo. Evreyskiy vopros. 1860 – 1886. Sochineniya [Tekst]* / I. S. Aksakov. – T.3. – SPb., 1900. – 570 s.
2. Arhipova T. G., Rumyantseva M. F., Senin A. S. *Istoriya gosudarstvennoy sluzhby v Rossii XVIII – XIX veka [Tekst]* / T. G. Arhipova, M. F. Rumyantseva, A. S. Senin. – M.: Rossiyskiy gosudarstvennyiy gumanitarniy universitet, 1999. – 230 s.
3. Bekker S. *Mif o russkom dvoryanstve: Dvoryanstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoy Rossii [Tekst]* / S. Bekker. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 344s.
4. Bovua D. *Bytva za zemlyu v Ukrayini 1863 – 1914 rr.: Polyaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [Tekst]* / D. Bovua. – K.: Krytyka, 1998. – 336 s.
5. *Vsepoddaneyshiy otchet kievskogo, podolskogo i volynskogo general-gubernatora. 1909 – 1910 gg.* – B.m., b.d. – 24 s.
6. Vuich N. I. *K stoletiyu Komiteta ministrov 1802 – 1902. [Tekst]* / N. I. Vuich. – SPb., 1902. – 127 s.
7. *Dvoryanskiy kalendar na 1899 g. [Tekst].* – SPb., 1899. – 103 s.
8. Dyakin V. S. *Natsionalnyiy vopros vo vnutrenney politike tsarizma (XIX – nachalo XX v.) [Tekst]* / V. S. Dyakin. – SPb.: LISS, 1998. – 263 s.
9. *Zapadnyie okrainyi Rossiyskoy imperii [Tekst]* / nauchn. red. M. Dolbilov, A. Miller. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006. – 608 s.
10. Korelin A. P. *Dvoryanstvo v poreformennoy Rossii. 1861 – 1904 gg. Sostav, chislennost, korporativnaya organizatsiya [Tekst]* / A. P. Korelin. – M.: Nauka, 1979. – 304 s.
11. Korelin A. P. *Institut predvoditeley dvoryanstva [Tekst]* / A. P. Korelin // *Istoriya SSSR.* – 1978. – № 3. – S. 32 – 36.
12. Leliva. *Russko-polskie otnosheniya. Ocherk [Tekst]* / Leliva. – Leyptsig, 1895.
13. Miller A. I. *«Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i russkom obschestvennom mnenii (vtoraya polovina HIIH v.) [Tekst]* / A. I. Miller. – SPb.: Aleteyya, 2000. – 260 s.
14. *Pamyatnaya knizhka Podolskoy gubernii na 1911 god [Tekst]* / Sost. V. V. Filimonov. – Kamenets-Podolskiy, 1911. – 296 s.
15. Planson A. A. *O dvoryanstve v Rossii [Tekst]* / A. A. Planson. – SPb., 1893. – 103 s.
16. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii (dalI – PSZ RI), 2 sobranie.* – SPb., 1865. – T. 37: 1862. – № 37992.
17. *PSZ RI, 2 sobranie.* – SPb., 1866. – T.38: 1863. – № 39935; №40180.
18. *Tam samo.* – SPb., 1866. – T.: 39: 1863. – №40656.
19. *Tam samo.* – SPb., 1871. – T.42: 1867. – № 44110.
20. *PSZ RI, 3 sobranie.* – SPb., 1886. – T.3: 1886. – № 1546.
21. *Tam samo.* – SPb., 1904. – T.22: 1902. – №21641.
22. *Tam samo.* – SPb., 1908. – T.25: 1905. – № 26163.
23. Riznychenko S. *Zaprovadzhennya zemstv na Pravoberezhniy Ukrayini [Tekst]* / S. Riznychenko // *Kyyivs'ka starovyna.* – 1999. – № 4. – S. 143.
24. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii poveleniem. Zakonyi o sostoyaniyah [Tekst].* – SPb., 1842, p.160-163.
25. Seredonin S. M. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Komiteta Ministrov [Tekst]* / S. M. Seredonin. – T.3. – Ch.1. – SPb., 1902. – 358 s.
26. Solovev Yu. B. *Samoderzhavie i dvoryanstvo v 1902 – 1907 gg. [Tekst]* / Yu. B. Solovev. – L.: Nauka, 1981. – 256 s.

27. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyiv. – F. 442. – Op. 45. – Spr. 45. – 110 ark.
28. Tam samo. – Op. 45. – Spr. 570. – Ark. 68 zv.
29. Tam samo. – Op. 48. – Spr. 257. – 36 ark.
30. Tam samo. – Op. 50. – Spr. 379. – 22 ark.
31. Tam samo. – Op. 51. – Spr. 64. – 3 ark.
32. Tam samo. – Op. 51. – Spr. 385. – 17 ark.
33. Tam samo. – Op. 523. – Spr. 164. – 9 ark.
34. Tam samo. – Op. 527. – Spr. 20. – 24 ark.
35. Tam samo. – Op. 528. – Spr. 318. – 13 ark.
36. Tam samo. – Op. 623. – Spr. 94. – 7 ark.
37. Tam samo. – Op. 625. – Spr. 402. – 4 ark.
38. Tam samo. – Op. 627. – Spr. 499. – 86 ark.
39. Tam samo. – Op. 633. – Spr. 54. – 20 ark.
40. Tam samo. – Op. 635. – Spr. 251. – 9 ark.
41. Tam samo. – Op. 635. – Spr. 569. – 52 ark.
42. Tam samo. – Op. 635. – Spr. 679. – 16 ark.
43. Tam samo. – Op. 639. – Spr. 767. – 8 ark.
44. Tam samo. – Op. 640. – Spr. 151. – 37 ark.
45. Tam samo. – Op. 640. – Spr. 307. – 106 ark.
46. Tam samo. – Op. 641. – Spr. 119. – 18 ark.
47. Tam samo. – Op. 657. – Spr. 13. – 15 ark.
48. Tam samo. – Op. 707. – Spr. 42. – 148 ark.
49. Shandra V. Administratyvni ustanovy Pravoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XIX – pochatku XX st. v rosiys'komu zakonodavstvi: dzhereloznavchyy analitychnyy ohlyad [Tekst] / V. Shandra. – K., 1998. – 75 s.
50. Shandra V. Heneral-hubernatorstva v Ukrayini: XIX – pochatok XX st. [Tekst] / V. Shandra. – K., 2005. – 427 s.

Ольга Барвинок

Проблема функционирования сословных учреждений дворянства юго-западных губерний Российской империи в конце XIX – начале XX в.

Рассматривается проблема функционирования сословных учреждений дворянства Юго-Западного края после Январского восстания 1863 – 1864 гг. Политико-правовая реальность Российской империи на рубеже XIX – нач. XX в. поставила сословные привилегии местной шляхты/дворянства в неопределенное положение. Дворянство было вынуждено учитывать новые порядки самодержавной власти, но при этом статус дворянской опеки оставался неизменным.

Ключевые слова: *Российская империя, юго-западные губернии, шляхта, дворянство, дворянские выборы, предводители дворянства, дворянские опеки.*

Olga Barvinok

The problem of functioning of nobility class institutions of South-West provinces of the Russian Empire in the late 19th- early 20th century

The aim of the article is to highlight the problem of functioning of the nobility class institutions of South-West region after the banning of their activities as a result to the Polish

January Uprising 1863 – 1864. Political and legal reality of the Russian Empire in the late 19th – early 20th century endangered the class privileges of the entire limitation or even cancelling. In such circumstances, the representatives of the privileged class, and especially the local Polish minority, had to adapt to the new order of autocratic power. The procedure for the elections, which were traditional event in the region, was limited by the partial appointment of some officials mainly from among the Russian nobility. The positions of the provincial and district leaders were not canceled, but rather included the expansion of the irfunctions and responsibilities. For example, the position of the district leader included the obligations of mediator and provincial leader became not only a trustee of educational institutions. The nobility was included to committees working on different issues of local and national importance. The quite acute was the promotion and payment of the grants to officials, the rules of nobility funds activity. Unchanged until 1917, and in certain regions until 1919, remained the status and activities of nobility tutelage, which competence was determined by care for abandoned and neglected estates of privileged class representatives of the Russia Empire society.

So, because of the historical circumstances which took place in the early 20th century, the nobility as a social link trans for me since the government and its priorities and, of course, management mechanism had changed. Although until the fall of the Romanov dynasty in south-western provinces such class institutions as provincial government and district leader of nobility, deputy county assembly and nobility tutelage had been functioning, but they were completely controlled by the state. All noble privileges, including the right of corporate activities were canceled by manifesto of 1917. The confrontation between the nobility and autocracy would replace by cooperation. But because of circumstances during 1863 - 1917's. The preferable situation had not happened. Instead, autocratic government made the county and provincial institutions firstly work with the state affairs, and then - noble class. Most of the positions were appointed, the preference was given to the nobles of Russian origin. The aim was to ensure the imperial interests in the region. The process of confrontation between the authorities and the Polish nobility, which owned the majority of lands in the region, was prior to the introduction of the South-West provinces of elected Zemstvo, which were formed not on class, but on ethnic basis.

Key words: Russian Empire, South-West province, nobility, aristocracy, nobility elections, the leader of the nobility, nobility tutelage.

Ольга Барвінок, кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії УДПУ ім. Павла Тичини. Поштова адреса: м. Умань, вул. Стуса, 4, кв. 26, тел. 098-571-00-98; e-mail : Olga_Barvinok@i.ua.

Olga Barvinok, PhD. (History), assistant professor of General History Chair of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Uman, 4 Stusa str., app.26; tel.:098-571-00-98; e-mail : Olga_Barvinok@i.ua.